

Лекція 2. Ризики відновлення та розвитку людського потенціалу України та ефективне управління ними в умовах кризової ситуації

План лекції:

1. Демографічна криза в Україні.
2. Концепція людського розвитку.
3. Основні етапи управління ризиками під час кризи та роль держави в ефективному управлінні ризиками
4. Шляхи відновлення і розвитку людського потенціалу України

1. Демографічна криза в Україні

У червні 2021 року було затверджено Стратегію людського розвитку. Тематика цієї Стратегії є дотичною до демографічної сфери, але її цілі стосуються таких аспектів, як створення умов для всебічного розвитку людини протягом життя, розширення можливостей реалізації потенціалу та свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті у гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави [1]. Загрози, спричинені російською агресією, вимагають визначення нових цілей і завдань для подолання демографічних викликів.

За даними Державної служби статистики, чисельність населення України на дату проведення Всеукраїнського перепису населення (2001 рік) становила 48,5 мільйона осіб. За оцінками НАН України, на 1 січня 2022 року чисельність населення України в межах 1991 року склала 42 мільйони осіб, на серпень 2023 року – 36,3 мільйона, з яких на підконтрольних українській владі територіях — 31,5 мільйона (рис. 1).

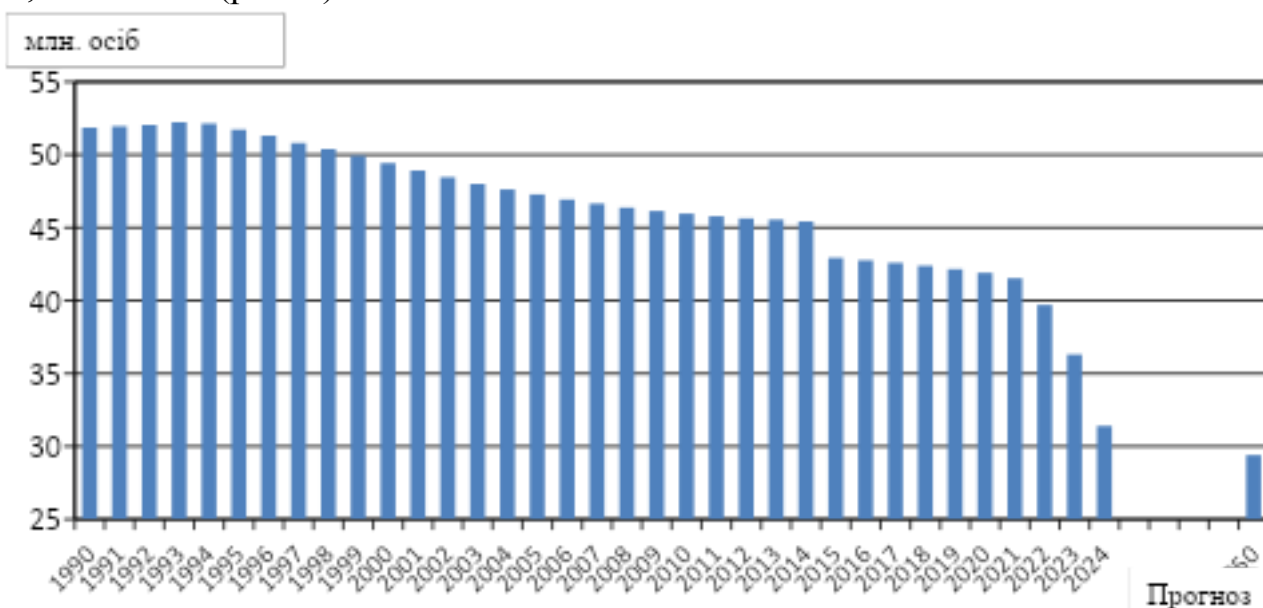

Рис. 1. Динаміка чисельності населення України

Скорочення чисельності населення України прогнозувалося ще до повномасштабної війни. Так, ООН у 2019 році випустила звіт, у якому оцінила населення у 43,99 млн осіб. За прогнозом організації, у 2030 році чисельність населення могла знизитися до 40,9 млн осіб, до 2050 року – до 35,2 млн, до 2100 – до 24,4 млн осіб.

На початку повномасштабної війни ООН оцінювала чисельність населення у 36,7 млн осіб. Прогнозувалося, що до 2050 року Україна буде серед країн, де населення скоротиться на 20% – до 29,4 млн.

Звіт ООН, випущений у 2024 році, показує, як може скоротитися чисельність населення України до 2100 року: 2030 рік – 38,5 млн осіб, 2050 рік – 32,2 млн, 2069 рік – 25,1 млн, 2081 рік – 20,9 млн, 2091 рік – 17,8 млн, 2100 рік – 15,3 млн.

За оцінкою МВФ, наявне населення України у 2021 році становило 41,0 млн осіб. У 2022 році воно скоротилося до 35,0 млн осіб, у 2023 році - до 33,2 млн осіб. МВФ прогнозує таку чисельність населення: 2024 рік – 33,4 млн осіб; 2025 рік – 34,3 млн осіб; 2026 рік – 35,1 млн осіб; 2027 рік – 35,8 млн; осіб; 2028 рік – 36,0 млн осіб; 2028 рік – 36,0 млн осіб.

В Інституті демографії назвали прогноз на 2100-й дуже песимістичним: припускають, що його було розроблено з урахуванням війни та відсутності заходів демографічної політики.

Які ж цифри називають українські експерти. Наприклад, в Інституті демографії та соціальних досліджень імені Птухи у 2021 році прогнозували, що до 2050-го в країні проживатиме 29-30 млн осіб.

В 2023 році директор інституту Елла Лібанова припустила, що в 2030-му в Україні може проживати від 24 до 32 млн осіб (якщо в кордонах до повномасштабної війни).

Прогноз на 2033 рік – 26-35 млн українців у кордонах 1991 року. Але за її словами, це дуже оптимістичний сценарій. Серед основних проблем Лібанова назвала вичерпання потенціалу демографічного зростання, високу передчасну смертність (насамперед чоловіків), старіння нації та багаторічний масштабний відтік населення за кордон.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН з урахуванням усіх демографічних проблем прогнозує, що до 2041 року чисельність населення України скоротиться до 28,9 млн осіб, до 2051 року – до 25,2 млн осіб (у кордонах 1991 року) (рис. 8).

В уряді прогнозують, що населення України може сильно скоротитися: до 28,9 мільйона на 2041 рік і до 25,2 мільйона на 2051 рік. Про це йдеться у прийнятій 30 вересня 2024 року «Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року» (Демографічна стратегія). Прогноз зроблено за оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України. Згідно з оцінкою, чисельність населення України в межах 1991 року на 1 січня 2041 року може становити близько 28,9 мільйона осіб, а на 1 січня 2051 року – 25,2 мільйона. Це з урахуванням викликів та загроз, які продовжуватимуться і після війни (рис. 2).

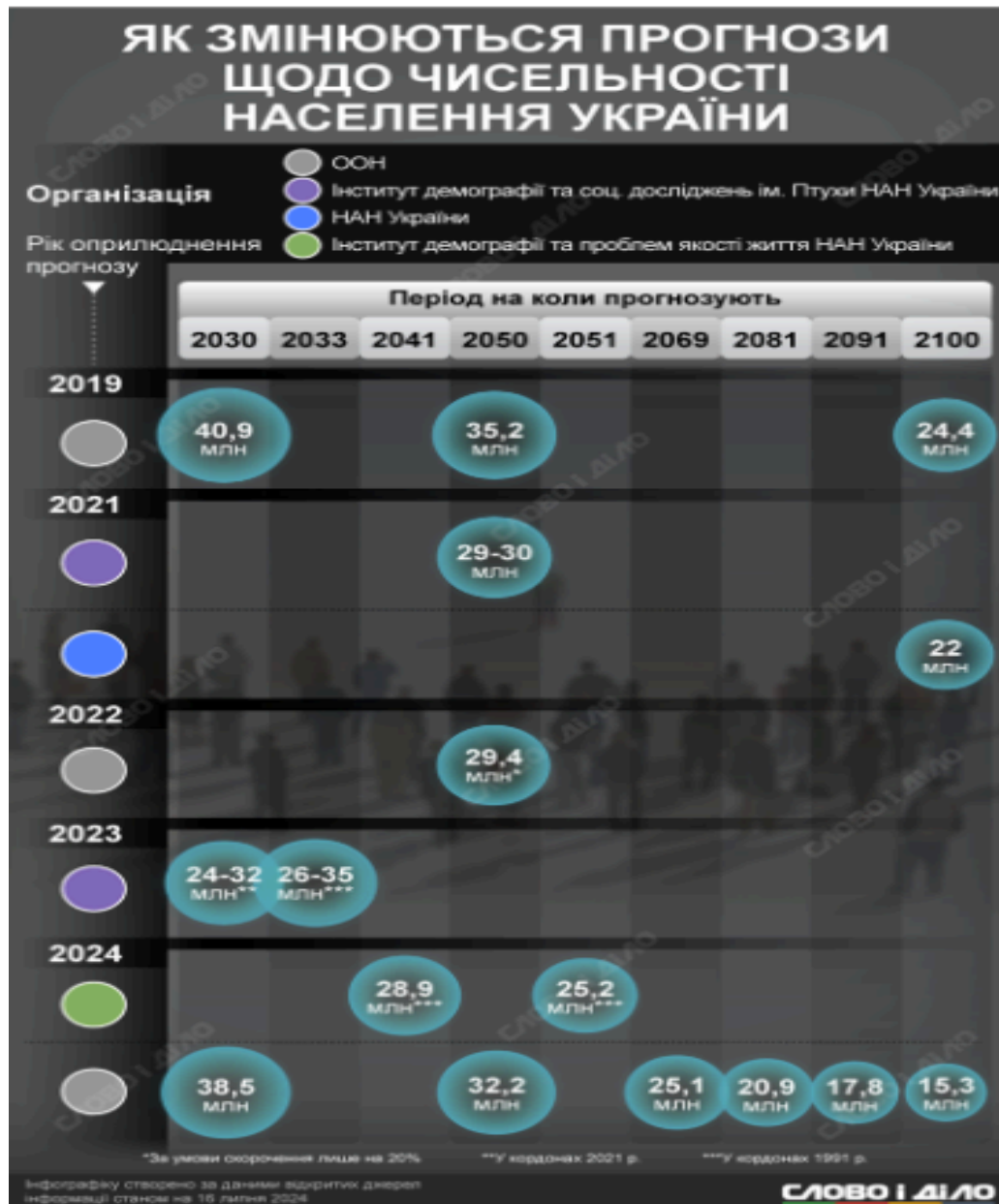

Рис. 2. Прогнози експертів різних організацій, щодо чисельності населення України [2]

Прогнозування, однак, ускладнюється через відсутність необхідних статистичних даних та багатоваріантність сценаріїв воєнних подій.

Україна потребує системного стратегічного рішення, яке дозволить мінімізувати ризики та пом'якшити загрози, забезпечити необхідний обсяг людського капіталу та чисельність робочої сили для повоєнного відновлення економіки.

У Демографічній стратегії вказано головні виклики та загрози (ризики) демографічному розвитку України: швидке скорочення чисельності населення країни, погіршення стану здоров'я населення, високий рівень передчасної смертності, масова еміграція, старіння населення (рис. 3).

Рис. 3. Головні виклики та загрози демографічної ситуації в Україні

Швидке скорочення чисельності населення виникає оскільки смертність перевищує народжуваність, а трудова міграція стала масштабною. Україна залишається однією з країн із найнижчою народжуваністю у світі. До повномасштабної війни, у 2021 році, коефіцієнт народжуваності становив 1,16 – це нижче за норму природного відтворення (2,1–2,2), а також суттєво нижче за локальний максимум у 2012 році (1,53). Про це йдеться у дослідженні видання *Texty*. Наразі точну цифру коефіцієнта народжуваності підрахувати вкрай складно. Але, за оцінками, вона може становити 0,8-0,9. Нижче коефіцієнт тільки у Гонконгу (0,77) та Південній Кореї (0,72). У Європейському Союзі середній коефіцієнт народжуваності становить 1,46, а у світі – 2,2 (рис. 4).

У 2023 році в Україні народилося 187 тисяч дітей – це найнижчий показник за всю історію спостережень, навіть із урахуванням дітей, які могли бути народжені за кордоном та на тимчасово окупованих територіях.

Як пише видання *Texty*, якщо врахувати історичні оцінки населення України та чисельності новонароджених на 1000 жителів (50-51 у XVIII-XIX століттях проти 6 у 2023 році) можна припустити, що так мало дітей на території України не народжувалося щонайменше 300 років. Наприклад, навіть у 1719 році, коли населення в сучасних кордонах оцінювалося лише у 5,7 млн, кількість народжень оцінювалася у близько 280 тис. осіб.

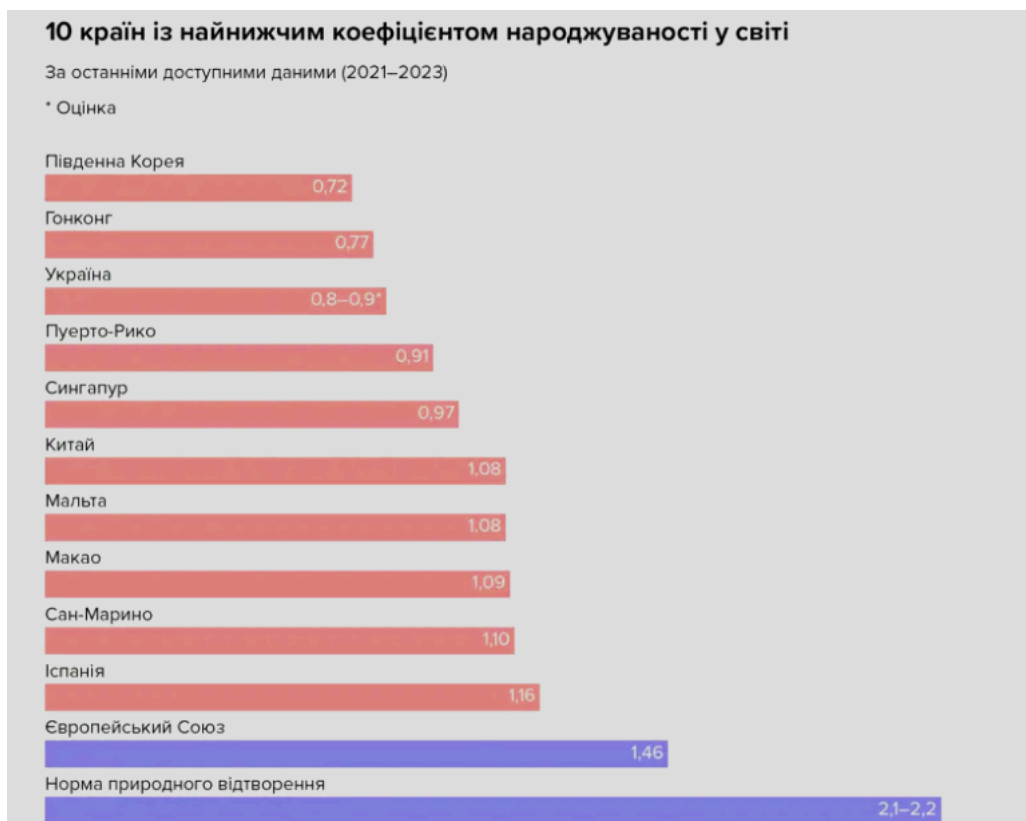

Рис. 4. Десять країн із найнижчим коефіцієнтом народжуваності у світі [3]

Погіршення стану здоров'я населення відбувається через неможливість отримати своєчасну та якісну медичну допомогу, недостатню профілактику захворювань, численних стресів, тривале перебування у несприятливих умовах, що призводить до зниження імунітету.

Відбувається зростання чисельності людей з інвалідністю, зокрема серед дітей та молоді, які потребують комплексної реабілітації та підтримки.

Протягом 2021 року порівняно з 2017 роком рівень смертності зріс на 28%, в тому числі: знизилася смертність від новоутворень (1,7%), деяких інфекційних та паразитарних хвороб (27,8%) та зовнішніх причини смерті (1,6%), проте зросла смертність від хвороб системи кровообігу (15,5%), хвороб органів травлення (19,4%) та дихання (66,3%). Величезний вплив на структуру патологій мав COVID-19. За 2,5 роки загальна кількість померлих від цієї хвороби становить 108,9 тис. осіб (рис. 8, табл.). Для режиму вимирання людності України характерна висока передчасна смертність (частка тих, хто помер передчасно, тобто до досягнення 65 років). Надсмертність населення України від хвороб системи кровообігу наразі залишається серйозною проблемою. Поряд з одним з найвищих у Європі рівнем і несприятливою динамікою особливе занепокоєння викликає структура цієї смертності, а саме надлишкова у порівнянні з країнами Західної Європи частка смертей від ішемічної хвороби серця. Особливістю смертності від ішемічної хвороби серця є те, що, практично не вражаючи дитячі та підліткові контингенти, ця смертність різко підвищується з віку 20 років, значно перевищуючи у

працездатному і похилому віці смертність від цереброваскулярних хвороб системи кровообігу (рис. 5).

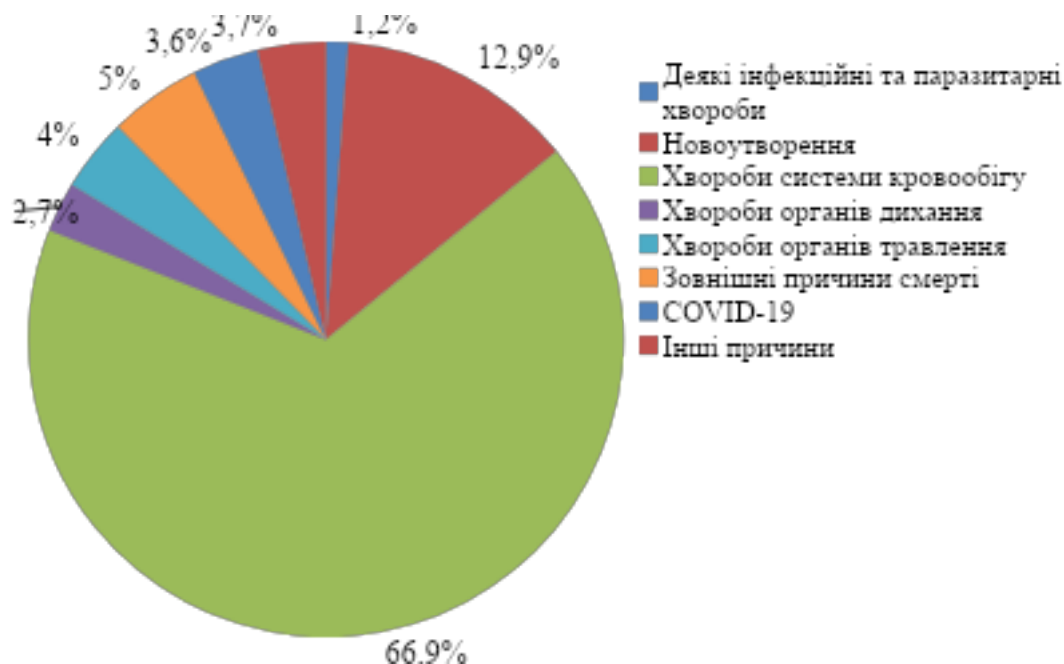

Рис. 5. Коефіцієнти смертності населення України за основними класами причин смерті, 2021 р. (на 100 тис. осіб)

Наступний за значущістю клас причин смерті – новоутворення. Вони посідають третє місце в структурі причин смерті. Нині новоутворення спричиняють 10,4% від загальної кількості смертей. У структурі смертності міського населення новоутворення традиційно відіграють дещо більшу роль, ніж у жителів сільських поселень, частка померлих від раку в загальній кількості чоловічих смертей вища, ніж у жінок. Інтенсивність смертності чоловіків від новоутворень, як свідчать загальні її рівні, на сьогодні в середньому в 1,4 разу вища, ніж жінок. У містах диференціація рівня смертності за статтю менша, ніж у сільській місцевості. Ще однією серйозною проблемою залишається висока смертність населення від зовнішніх причин (аварії, нещасні випадки, отруєння, вбивства, самогубства), на які у 2021 році припадало 4,0% від загального числа померлих (табл. 1).

Таблиця 1. Коефіцієнти смертності населення України за основними класами причин смерті, 2017–2021 роки (на 100 тис. осіб) [4]

№ класу причин смерті*	Чоловіки					Жінки				
	2017	2018	2019	2020	2021	2017	2018	2019	2020	2021
Все населення										
I	13,3	35,6	32,0	27,1	31,1	11,8	12,0	11,0	9,8	11,1
II	240,6	241,1	239,1	240,9	272,2	164,6	164,8	164,6	166,4	188,5
IX	913,3	937,6	937,1	1 010,8	1 145,9	1 034,1	1 048,0	1 034,5	1 088,1	1 243,3
X	48,2	52,0	49,8	58,0	65,5	16,2	16,8	16,5	27,9	31,7
XI	73,2	82,0	81,2	81,7	92,2	39,1	43,1	43,0	43,7	49,8
XX	136,7	136,3	134,3	128,2	145,0	30,3	29,6	28,5	28,2	32,2
XXII				66,4	76,0				48,8	55,6
Всі причини	1 526,7	1 571,1	1 560,6	1 696,5	1 826,8	1 379,2	1 399,6	1 388,4	1 498,0	1 611,2
Міське населення										
I	35,0	36,0	32,7	27,6	30,3	12,3	12,6	12,0	10,4	11,4
II	237,9	240,0	238,6	239,4	263,3	176,8	177,1	176,2	178,3	205,2
IX	823,7	852,8	857,7	937,2	1 031,2	870,6	893,1	887,9	949,1	1 027,6
X	38,4	44,6	49,5	54,3	54,7	12,8	13,2	14,0	26,7	30,7
XI	72,9	80,8	79,7	81,2	89,3	39,9	44,1	43,9	44,6	51,9
XX	119,8	121,5	120,0	115,9	127,4	28,6	28,1	26,8	26,9	31,0
XXII				78,5	86,3				55,0	63,3
Всі причини	1 405,6	1 460,2	1 457,9	1 614,8	1 776,2	1 206,6	1 237,3	1 230,5	1 358,2	1 421,1
Сільське населення										
I	31,4	33,0	30,7	26,0	29,4	10,8	10,9	8,9	8,6	9,6
II	245,8	243,3	240,1	243,8	275,4	140,6	140,5	151,4	142,6	158,8
IX	1 080,2	1 096,2	1 086,1	1 149,4	1 234,3	1 354,3	1 353,3	1 325,9	1 366,8	1 521,3
X	66,3	65,9	61,6	65,0	73,4	22,9	23,7	21,6	30,3	33,3
XI	73,9	84,3	84,0	82,8	93,5	37,5	41,1	41,3	42,0	46,2
XX	168,2	164,0	161,0	151,2	170,8	33,6	32,5	31,9	30,7	36,8
XXII				43,7	49,4				36,4	40,6
Всі причини	1 752,6	1 778,3	1 753,3	1 850,5	1 924,2	1 719,1	1 719,8	1 690,6	1 778,0	1 847,2

*Класи хвороб: I – деякі інфекційні та паразитарні хвороби; II – новоутворення; IX – хвороби системи кровообігу; X – хвороби органів дихання; XI – хвороби органів травлення; XX – зовнішні причини смерті; XXII – COVID-19.

Високий рівень передчасної смертності, насамперед чоловіків, пов'язаний із масовою зайнятістю у шкідливих та небезпечних умовах, потраплянням у ДТП, зловживанням алкоголем, психоактивними речовинами та курінням. Дія цих факторів багаторазово посилилася через збройну агресію росії, що спричинила численні смерті військових та цивільних.

В результаті середня очікувана тривалість життя скоротилася: якщо у 2020 році вона становила 66,4 року (чоловіки) та 76,2 року (жінки), то у 2023 році впала до 57,3 та 70,9 року відповідно (рис. 6).

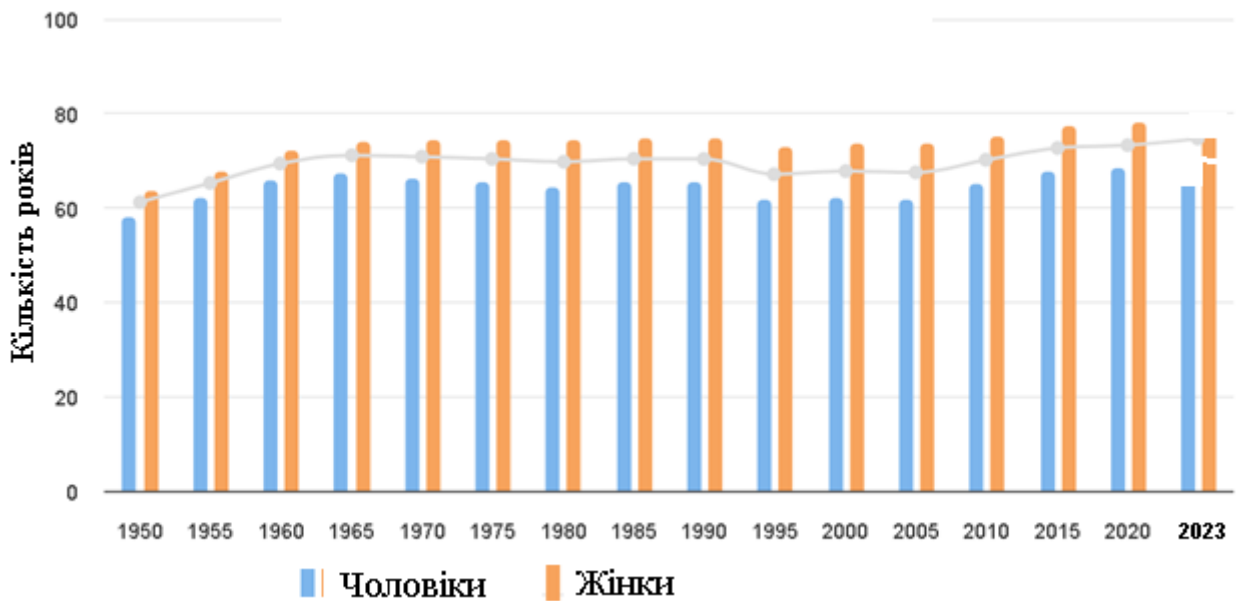

Рис. 6. Середня очікувана тривалість життя в Україні

Масова вимушена еміграція населення, насамперед жінок та дітей, пов'язана з небезпекою, нестабільністю та невизначеністю життя в Україні через війну. За даними ООН, через бойові дії та окупацію протягом 2022-2023 років з України виїхали близько 6,3 мільйона людей.

Найвні випадки **незаконного вивезення громадян** України за кордон. Зокрема, офіційно доведено вивезення з тимчасово окупованих територій до Росії 19,5 тисяч дітей.

За даними Агентства ООН у справах біженців станом на 14 березня 2024 року було зафіксовано по всьому світу 6,486 млн. біженців з України (5,983 млн. біженців зафіксовано в Європі та 0,503 млн. за межами Європи). 86% від загальної кількості біженців складають жінки та діти

За оцінкою НБУ, за 2023 рік кількість збільшилась приблизно на 200 тис. осіб. НБУ прогнозує, що у 2024 році з урахуванням збереження високих ризиків безпеки очікується продовження відтоку мігрантів, хоч і незначне (близько 100 тис. осіб за підсумками року). Після зниження ризиків безпеки у 2025 році до України повернеться орієнтовно 400 тис. осіб.

Так як наразі точна чисельність населення України невідома. За оцінками, вона може становити близько 40 млн з урахуванням українців за кордоном і на окупованих територіях (рис. 7).

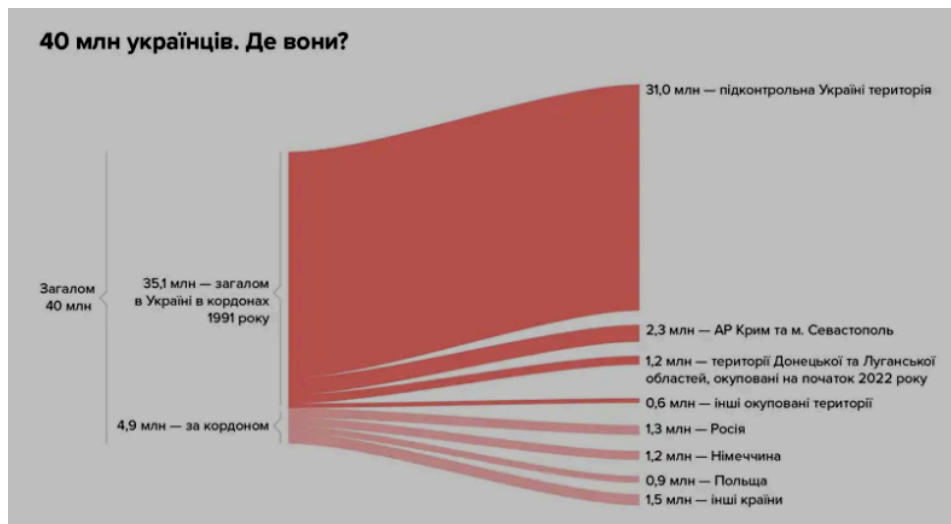

Рис. 7. Розподіл чисельності населення України з урахуванням українців за кордоном і на окупованих територіях

Демографічне старіння. За величиною частки літніх осіб Україна посідає серед найстаріших країн Європи п'яту позицію після Італії, Федеративної Республіки Німеччина, Швеції та Бельгії. Нині Україна належить до тридцятки країн світу з найстарішим населенням, що зумовлює як незворотні процеси масштабної депопуляції в країні, так і гостроту соціально-економічних викликів прогресуючого старіння населення.

Станом на початок 2022 року частка осіб віком 65 років і старше становить в Україні 17,1% з істотною статевою диференціацією рівня постаріння: якщо серед жінок частка осіб, які перетнули вищезазначений віковий поріг, сягнула 21,2%, то серед чоловіків – знаходиться на рівні 12,4%. Вищий рівень постаріння населення і нижча частка працездатного контингенту в його складі в Україні традиційно спостерігається у сільській місцевості. Все це тягне за собою додаткові потреби в медичних та

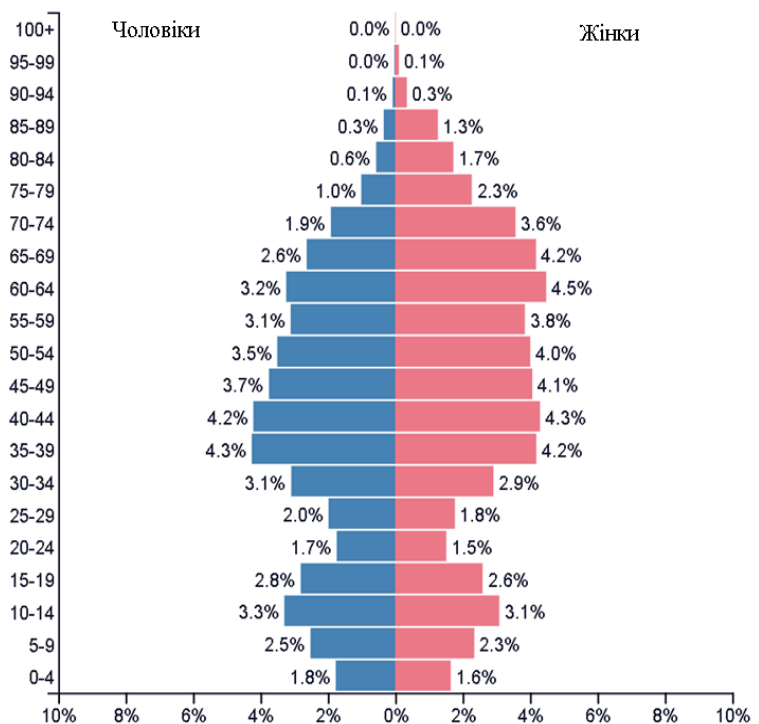

Рис. 8. Статеві-вікова піраміда чисельності населення України на початок 2024 р.

соціальних послугах, зумовлює значне навантаження на публічні фінанси та населення (рис. 8).

Варто зазначити також, що величина навантаження працездатного контингенту непрацездатними в сільській місцевості країни нині істотно перевищує відповідний показник у містах, що є важливим демографічним чинником, який впливає на формування рівня життя населення в містах і селах, а отже, і на інтенсивність демографічних процесів і формування людського потенціалу.

Масштабний внутрішній рух населення. У 2022 році кількість внутрішньо переміщених сімей з дітьми зростає у 6 разів (зі 124 тисяч до 739 тисяч). Надмірна концентрація населення у відносно безпечних регіонах тягне за собою проблеми з доступністю та якістю базових послуг.

За оцінками Міжнародної організації з міграції, станом на початок 2023 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні становить 5,4 млн осіб. За даними опитувань Міжнародної організації з міграції, більшість вимушено переміщених осіб (далі – ВПО) зі сходу України перемістилися до інших місцевостей у межах східних областей. За даними орієнтовних показників по областях, Харківська область є основною областю як походження, так і переміщення. Аналогічною є ситуація й на півдні України – переміщення до інших місцевостей в межах цього макрорегіону є найбільш розповсюдженим серед тих, хто не виїхав за кордон. Переважна більшість ВПО походить зі сходу України – 70%. Частка ВПО, що походять із півдня складає 14%. Середня тривалість перебування в статусі ВПО складає 229 днів. 83% ВПО в Україні перебувають в цьому статусі протягом трьох місяців або довше. Найбільшу питому вагу у віковому розподілі переміщеного населення займає категорія дорослих осіб працездатного віку – 57,4% , при цьому частка жінок працездатного віку складає 32% від загальної кількості переміщених осіб жіночої статі, що є значно меншим за аналогічний показник (25,4%) для контингентів чоловічої статі.

Демографічна стратегія України. Через війну виникає необхідність у розробці та запровадженні нових цілей та завдань подолання демографічних викликів. Прийнята у 2024 році «*Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року*» розроблена з урахуванням українського та міжнародного досвіду та покликана: забезпечити гідний рівень якості життя українцям; створити сприятливі умови для повернення громадян України з-за кордону. Стратегію розроблено з урахуванням Цілей сталого розвитку до 2030 року, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року.

Метою Стратегії є забезпечення довгострокового відтворення населення України, зокрема, і в несприятливих умовах (війни, епідемії, бідність, економічні кризи, екологічні та техногенні катастрофи), здатності людей адаптуватись до змін із збереженням та / або поліпшенням ключових соціально-демографічних характеристик. Стратегічні цілі та завдання політики, спрямовані на досягнення мети наведені на рис. 9.

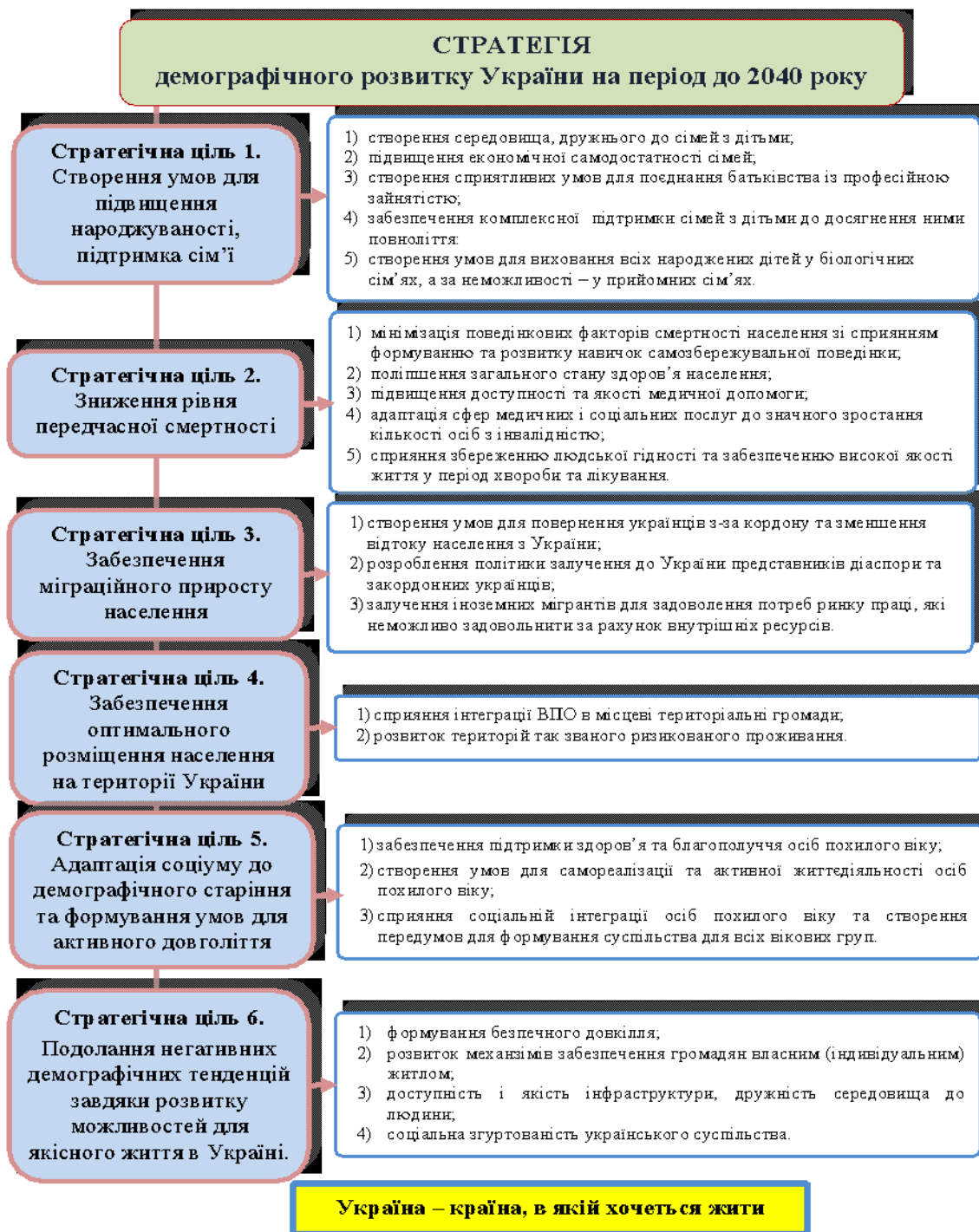

Рис. 9. Цілі та завдання «Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року» [5]

Стратегія дасть змогу покращити демографічну ситуацію в країні, що буде сприяти сталому розвитку та підвищенню якісних та кількісних показників людського потенціалу України.

2. Концепція людського розвитку

Тема «людського потенціалу» знайшла відображення в концепції «людського розвитку» (Human Development). Вона набула широкого визнання, в тому числі завдяки теоретичним розробкам індійського вченого, лауреата Нобелівської премії з економіки (1998) А. Сена. У своїх дослідженнях А. Сен використовував підхід «з точки зору можливостей» (capability approach) і обґрунтував положення про те, що процес розвитку – це не зростання тільки матеріального або економічного добробуту, а розширення можливостей людини, яке передбачає «велику свободу вибору, щоб кожен міг вибирати з великого числа варіантів ту мету і той спосіб життя, які він вважає переважними» [6]. Дохід, згідно з концепцією людського розвитку – це тільки один з виборів, яким би хотів володіти людина, і, незважаючи на всю його значущість, він не визначає всю складність і різноманіття людського життя. Згідно з висновками А. Сена, економічне зростання може сприяти людському розвитку тоді, коли він забезпечує не тільки підвищення доходу на душу населення, але і дозволяє мати достатній рівень державних витрат, які інвестуються в соціальну сферу, а також супроводжується справедливим розподілом ресурсів в економіці.

Концептуальні розробки А. Сена отримали продовження у щорічних доповідях міжнародної організації «Програма розвитку ООН» (ПРООН) «Звіт про розвиток людства», перший з яких був підготовлений у 1990-му групою дослідників під керівництвом пакистанського економіста Махбуба уль-Хака. Концепція людського розвитку виходить, в першу чергу, з необхідності пошуку балансу між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Державна політика, орієнтована на ріст і ефективність, не завжди враховує життєво важливі потреби тієї частини суспільства, яка нездатна самотійно вирішити проблему їх задоволення. Але, з іншого боку, перекладення відповідальності за задоволення потреб членів суспільства на державу здатне породжувати утриманські настрої, що неминуче знижує індивідуальну економічну активність. Тому пропонується виходити з того, що держава забезпечує не стільки рівність споживання, скільки рівність можливостей, насамперед у сфері освіти, охорони здоров'я, безпеки, політичних і громадянських прав.

Розроблена експертами Програми розвитку ООН, яка ставить у центр суспільного прогресу і розглядає економічне зростання скоріше як засіб, ніж як кінцеву мету розвитку людського потенціалу. Ця концепція з урахуванням комплексного підходу зазначає, що основними показниками слід вважати не тільки ВВП, але і параметри, які характеризують здоров'я та освіту. Фахівці ПРООН розробили інтегральний показник для визначення досягнень у сфері базового розвитку людини. Індекс людського розвитку (ІЛР), який до 2013 року визначався як «Індекс розвитку людського потенціалу» (англ. Human Development Index, HDI). Це інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття, як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом при

загальному порівнянню рівня життя різних країн і регіонів. Індекс публікується в рамках програми розвитку ООН в звітах про розвиток людського потенціалу.

Основні компоненти індексу людського розвитку. Індекс людського розвитку, розроблений Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), є комплексним показником для відображення ключових досягнень у розвитку людського потенціалу. Він охоплює три основні виміри: здоров'я, освіту та рівень життя, кожен з яких представлений певними показниками. Вимір здоров'я оцінюється через очікувану тривалість життя при народженні, освіта через очікувані роки навчання (EYS) та середні роки навчання (MYS), а рівень життя через валовий національний дохід (ВНД) на душу населення, скоригований з урахуванням паритету купівельної спроможності (табл. 2, рис. 10, рис. 11).

Таблиця 2. Три основні виміри Індексу людського розвитку

№	Вимір	Пояснення
1	Здоров'я	Цей параметр оцінює загальний добробут та тривалість життя населення.
2	Освіта	Об'єднує показник, який прогнозує загальну кількість років навчання, яку, як очікується, витратить дитина, та показник, який відображає рівень освіти дорослого населення
3	Рівень життя	Оцінюється по ВНД на душу населення, цей параметр враховує економічний добробут та здатність людей отримувати доступ до товарів та послуг.

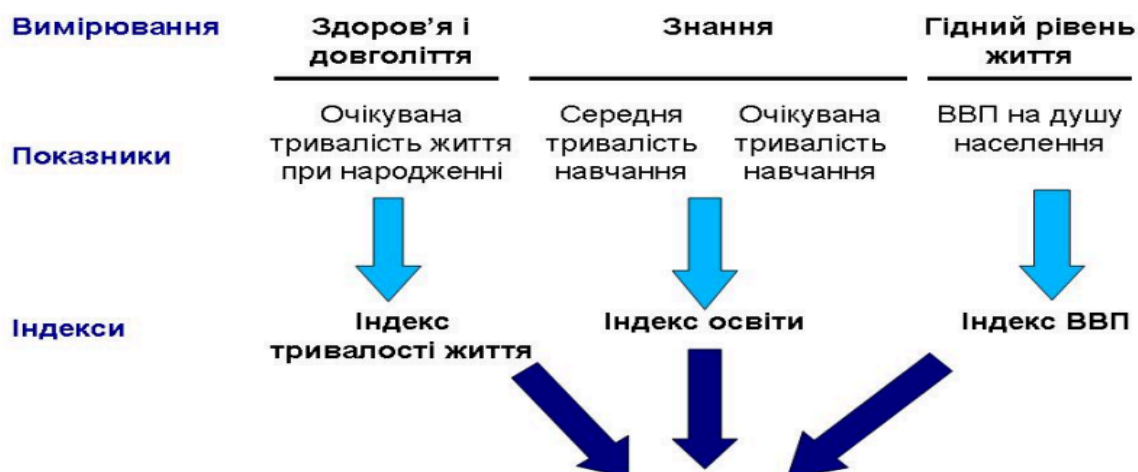

Рис. 10. Структура і склад Індексу людського розвитку

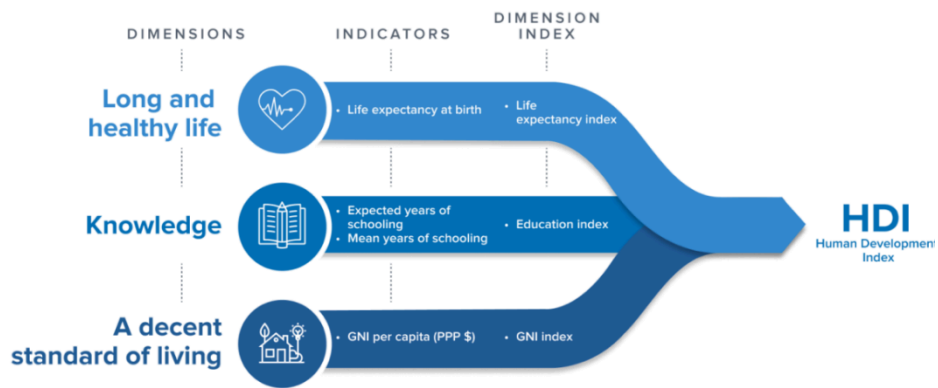

Рис. 11. Виміри і показники Індексу людського розвитку

Для полегшення порівняння у різних контекстах показники нормалізуються за шкалою від 0 до 1 з використанням встановлених мінімальних та максимальних значень (цільових стовпів). Сам ІЛР розраховується як геометричне середнє цих нормалізованих індексів, гарантуючи, що поліпшення в будь-якому вимірі мають однакову вагу.

У 2010 році набір індикаторів, які вимірюють ІЛР, було розширено, а сам індекс зазнав істотного коригування. На додаток до використовуваного ІЛР, який є зведеним показником, що спирається на середньокраїнні статистичні дані і не враховує внутрішньої нерівності, були введені три нові індикатори: Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням соціально-економічної нерівності (ІЧРН), Індекс гендерної нерівності Індекс багатомірного бідності (ІББ).

Залежно від ІЧР країни прийнято класифікувати за рівнем розвитку: дуже високий (42 країни), високий (43 країни), середній (42 країни) і низький (42 країни) рівень.

В рейтингу за індексом людського розвитку всі країни поділяються на 4 групи:

- країни з дуже високим індексом людського розвитку;
- країни з високим індексом людського розвитку;
- країни з середнім індексом людського розвитку;
- країни з низьким індексом людського розвитку.

Остання Доповідь про людський розвиток 2023/24 Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй було опубліковано 13 березня 2024 року під назвою **«Вихід із глухого кута: Переосмислення співпраці в умовах поляризованого світу»**. У звіті проаналізовано дані 194 країн світу і значення ІЛР розраховані на основі даних, зібраних у 2022 році. Зазначається, що Індекс людського розвитку після падіння у 2020-2021 роках знову зростає, але цей прогрес повільний і нерівномірний.

Країни, що займають у 2022 році місця від 1 до 69, вважаються країнами з «дуже високим рівнем людського розвитку».

Швейцарія очолила рейтинг другий рік поспіль. Її загальний бал підвищується завдяки високим доходам і довгій тривалості життя. Інші країни Західної Європи мають одні з найвищих показників. Деякі регіони Азії також

демонструють хороші результати: Гонконг і Сінгапур увійшли до першої десятки (рис. 12, табл. 3).

Country	Rank	HDI Value 2022
Switzerland	1	0.967
Norway	2	0.966
Iceland	3	0.959
Hong Kong, China (SAR)	4	0.956
Denmark	5	0.952
Sweden	5	0.952
Germany	7	0.950
Ireland	7	0.950
Singapore	9	0.949
Australia	10	0.946
Netherlands	10	0.946
Belgium	12	0.942
Finland	12	0.942
Liechtenstein	12	0.942
United Kingdom	15	0.940
New Zealand	16	0.939
United Arab Emirates	17	0.937
Canada	18	0.935
Korea (Republic of)	19	0.929
Luxembourg	20	0.927
United States	20	0.927
Austria	22	0.926
Slovenia	22	0.926
Japan	24	0.920
Israel	25	0.915
Malta	25	0.915

Рис. 12. Країни світу з найвищим Індексом людського розвитку за 2022 рік

Таблиця 3. Показники країн світу з найвищим Індексом людського розвитку

Країна	Рейтинг	Очікувана тривалість життя при народженні	Очікувана тривалість навчання	Середня тривалість навчання	ВНД на душу населення (2017 PPP \$)	Значення Індексу людського розвитку
Швейцарія	1	84,3	16,6	13,9	69 433	0,967
Норвегія	2	83,4	18,6	13,1	69 190	0,966
Ісландія	3	82,8	19,1	13,8	54 688	0,959
Гонконг, Китай (САР)	4	84,3	17,8	12,3	62 486	0,956
Данія	5	81,9	18,8	13,0	62 019	0,952
Швеція	6	83,5	19,0	12,7	56 996	0,952
Німеччина	7	81,0	17,3	14,3	55 340	0,950
Ірландія	8	82,7	19,1	11,7	87 468	0,950
Сінгапур	9	84,1	16,9	11,9	88 761	0,949
Австралія	10	83,6	21,1	12,7	49 257	0,946
Нідерланди	10	82,5	18,6	12,6	57 278	0,946

В інших країнах ситуація похмуріша: такі країни, як Перу, Колумбія, Лівія та Ліван, не досягли значного прогресу з 2019 року. Рівень життя в Україні також знизився: між 2021 і 2022 роками країна опустилася на 23 позиції. Понівечений війною Ємен, бідний і залежний від боргів Беліз і Мікронезія – острівна країна, яка ризикує бути поглинутою підвищенням рівня моря, досягли свого піка в 2010 році й відтоді знижуються щороку (рис. 13).

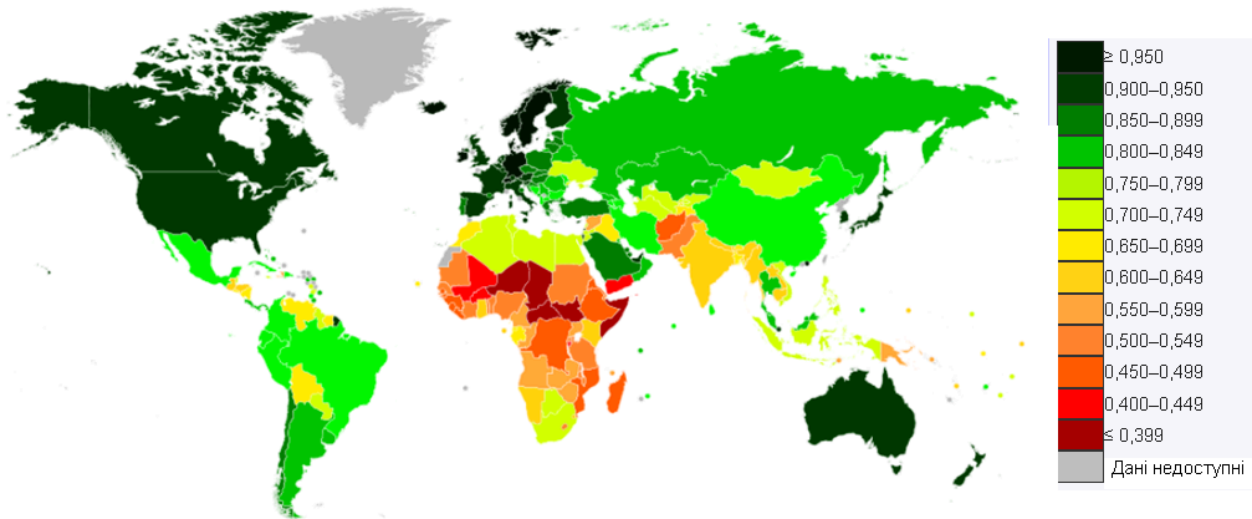

Рис. 13. Мапа розподілу Індексу людського розвитку за країнами світу: низький індекс (<0,550), середній (0,550-0,699), високий (0,700-0,799), дуже високий ($\geq 0,800$)

Порівняння Швейцарії, країни з найвищим рейтингом, та Сомалі, країни з найнижчим рейтингом, наочно ілюструє величезні відмінності у розвитку за цими напрямками:

- очікувана тривалість життя при народженні. У Швейцарії очікувана тривалість життя становить 84,3 роки, що є одним із найвищих показників у світі. Навпаки, очікувана тривалість життя у Сомалі значно нижча і становить 56,1 року, що наголошує на критичних відмінностях у стані здоров'я та умовах життя;

- у Швейцарії очікувані роки навчання досягають 16,6 років, у поєднанні із середнім показником у 13,9 років навчання, вже досягнутим. Показники Сомалі набагато нижчі, з 7,6 очікуваними роками навчання та середнім показником лише у 1,9 року, що підкреслює гострі проблеми освіти, з якими стикається її населення;

- валовий національний дохід душу населення. Економічний розрив настільки ж разючий. Валовий національний дохід на душу населення Швейцарії становить приблизно 69 432 дол. США (ППС 2017 р.), що відображає її багату економіку. Показник Сомалі становить 1072 дол. США (ППС 2017 р.), що вказує на серйозні економічні труднощі.

Отже Індекс є корисним, але неповним показником. Він не враховує економічну нерівність, наприклад, або відмінності між етнічними групами та

статтю. Зараз ООН розробляє окремі індекси, які включають деякі з цих показників. Але він забезпечує послідовний вимір для політиків і неурядових організацій. Його регіональні прогнози на 2023 рік показують, що рівень життя зростатиме й надалі; лише арабський світ не зможе повністю відновитися до показників 2019 року. Утім, довгострокова тенденція, схоже, зазнала постійного спаду після пандемії. Значення на 2022 рік і прогноз на 2023 рік свідчать про те, що розвиток може застрягти на рівні, нижчому за той, що спостерігався до 2019 року, який утримувався з 1999 року.

Як зазначають експерти цей регрес найбільше позначиться на найбідніших верствах населення. В багатих країнах, значення ІЛР відновилися до рівня, що був до пандемії Covid-19, або навіть перевищили його. Але це справедливо для менш ніж половини найменш розвинених країн світу. Протягом 20 років розрив між країнами з найвищими та найнижчими значеннями ІЛР скорочувався (за винятком короткого періоду перед фінансовою кризою 2007-2009 років). Але з 2020 року він зріс.

Індекс людського розвитку України. Індекс людського розвитку України становить **0,734**, що робить її країною з високим рівнем людського розвитку. Україна посідає 100 місце у загальному рейтингу зі 193 країн і територій згідно Звіту про людський розвиток 2023/2024 «Вихід із глухого кута: Переосмислення співпраці в умовах поляризованого світу» (рис. 14, табл. 4).

Country	Rank	HDI Value 2022
Colombia	91	0.758
Libya	92	0.746
Algeria	93	0.746
Turkmenistan	94	0.744
Guyana	95	0.742
Mongolia	96	0.741
Dominica	97	0.740
Tonga	98	0.739
Jordan	99	0.736
Ukraine	100	0.734
Tunisia	101	0.732
Marshall Islands	102	0.731
Paraguay	102	0.731
Fiji	104	0.729
Egypt	105	0.728
Uzbekistan	106	0.727
Viet Nam	107	0.726
Saint Lucia	108	0.725
Lebanon	109	0.723
South Africa	110	0.717
Palestine, State of	111	0.716
Indonesia	112	0.713
Philippines	113	0.710

Рис. 14. Україна в рейтингу країн світу за Індексом людського розвитку

Таблиця 4. Показники вимірів Індексу людського розвитку України в рейтингу 2022 року

Рівень людського розвитку	Рейтинг 2022 р.	Індекс людського розвитку	Очікувана тривалість життя при народженні, років	Очікувані роки навчання, років	Середня кількість років навчання, років	Валовий національний дохід (ВНД) на душу населення, (2017 PPP \$)	Рейтинг 2021 р
Високий	100	0,734	68,6	13,3	11,1	11416	86

Водночас в Україні гостро відчувається негативний вплив зниження рівня людського розвитку, оскільки цей показник опустився до найнижчого рівня з 2004 року. У період з 1990 по 2022 рік значення ІЛР України зросло з 0,731 до 0,734, тобто на 0,4% (рис. 15).

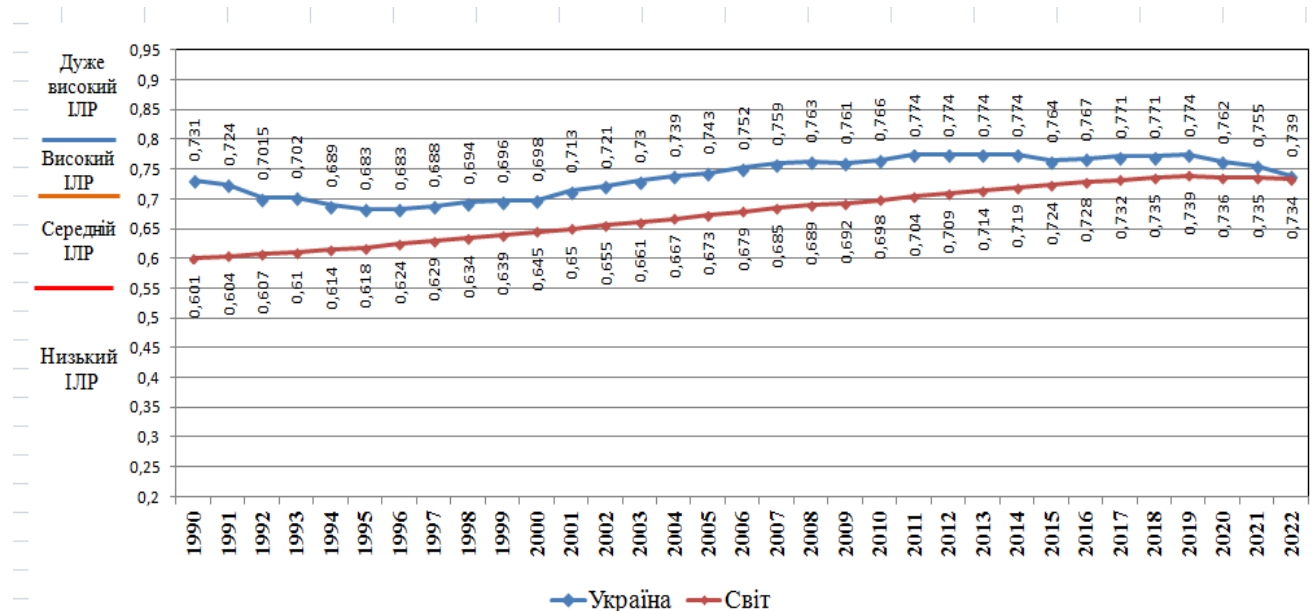

Рис. 15. Динаміка Індексу людського розвитку України і світу

У 1990 році ІЛР України становив 0,731 бала, тоді як у світі цей показник був на рівні 0,601.

З 1991 до 1994 року наша країна також мала ІЛР вищий за 0,7, а світовий індекс залишався на рівні 0,6.

З 1994 по 2000 рік Індекс розвитку людського потенціалу українців переживав період падіння, опустившись до показника 0,68, 0,69. Однак світовий ІЛР був навіть трохи нижчим.

З 2001 до 2014 року ІЛР України поступово рік за роком збільшувався і зріс з 0,713 до 0,774. Світовий показник також пішов угору, і нарешті досяг позначки 0,719.

У 2015-2016 роках український ІЛР дещо просів, знову повернувшись до позначок 0,77 і протримавшись так до 2019 року. Всі ці роки світовий показник був приблизно на рівні 0,73.

Після 2020 року ІЛР України знову почав знижуватися, і до 2022 року становив 0,734. Однак на тлі світового значення (0,739) його не можна вважати кардинально просівшим.

Загалом, виходячи з даних ООН, можна зробити висновок, що у певний період Індекс людського розвитку України перебував у незначному занепаді, але на тлі світового показника цей результат залишався задовільним.

Крім Індeksu людського розвитку в рамках Програми розвитку ООН також проводиться оцінювання *Індeksu гендерної нерівності* (Gender Inequality Index, GII). Індекс позначається числами від 0 до 1: нуль – повна рівність статей за всіма показниками, одиниця – повна нерівність.

Індекс розраховується за трьома основними категоріями: охорона жіночого репродуктивного здоров'я, громадянські права та можливості, економічна активність жінок та чоловіків (рис. 16).

Індекс жіночого репродуктивного здоров'я розраховується двома коефіцієнтами. Один із них – коефіцієнт материнської смертності: кількість материнських смертей на 100 тисяч живонароджених. В 1991 році в Україні цей показник становив 44. Пікове значення материнської смертності в Україні було зафіксовано у 1995 році – 52 смерті на 100 тисяч народжених дітей.

В Індексі жіночого репродуктивного здоров'я враховується також підліткова народжуваність – кількість пологів серед дівчат віком 15–19 років на 1000 жінок цього віку. У 1991-1993 роках в Україні цей показник перевищував 60 пологів на тисячу дівчат, а потім почав знижуватися.

В 2018 році в Україні було 19,6 пологів на тисячу неповнолітніх, в 2019 році – 16,5, в 2020 році – 15,3 (найнижчий показник), в 2021 році – 15,6.

В *Індексі прав та можливостей жінок і чоловіків* враховується, по-перше, відсоток громадян віком від 25 років, які здобули як мінімум середню освіту. У 1991 році 76,5% жінок та 84,4% чоловіків мали хоча б середню освіту. Наразі ситуація обернулася на користь жінок: станом на 2021 рік 96,2% українок мали як мінімум середню освіту проти 95,8% чоловіків.

Крім того, у другій категорії враховується частка місць жінок та чоловіків у парламенті. Цей показник залишається доволі низьким протягом усієї Незалежності України. Наприклад, у 1991-1998 роках у Верховній раді було лише 3,8% жінок-нардепок. Далі ситуація покращувалась, але прогрес у досягненні гендерної рівності в парламенті не можна назвати стабільним. Наразі у Верховній раді рекордна кількість жінок-депутаток – 20,8%.

Індекс економічної активності оцінюється рівнем зайнятості жінок та чоловіків віком від 15 років. В Україні цей показник завжди був приблизно на одному, невисокому рівні. Так, у 1991-1999 роках працювало 53% і більше жінок працездатного віку.

У 2000-2009 роках цей показник опустився нижче за 53%, після 2013 року – нижче за 51%. Станом на 2021 рік в Україні працювали 48,1% жінок працездатного віку проти 63,6% чоловіків.

З того часу показник знизився майже втричі і останні роки (2017-2021) тримається на позначці 19 смертей на 100 тисяч народжених дітей.

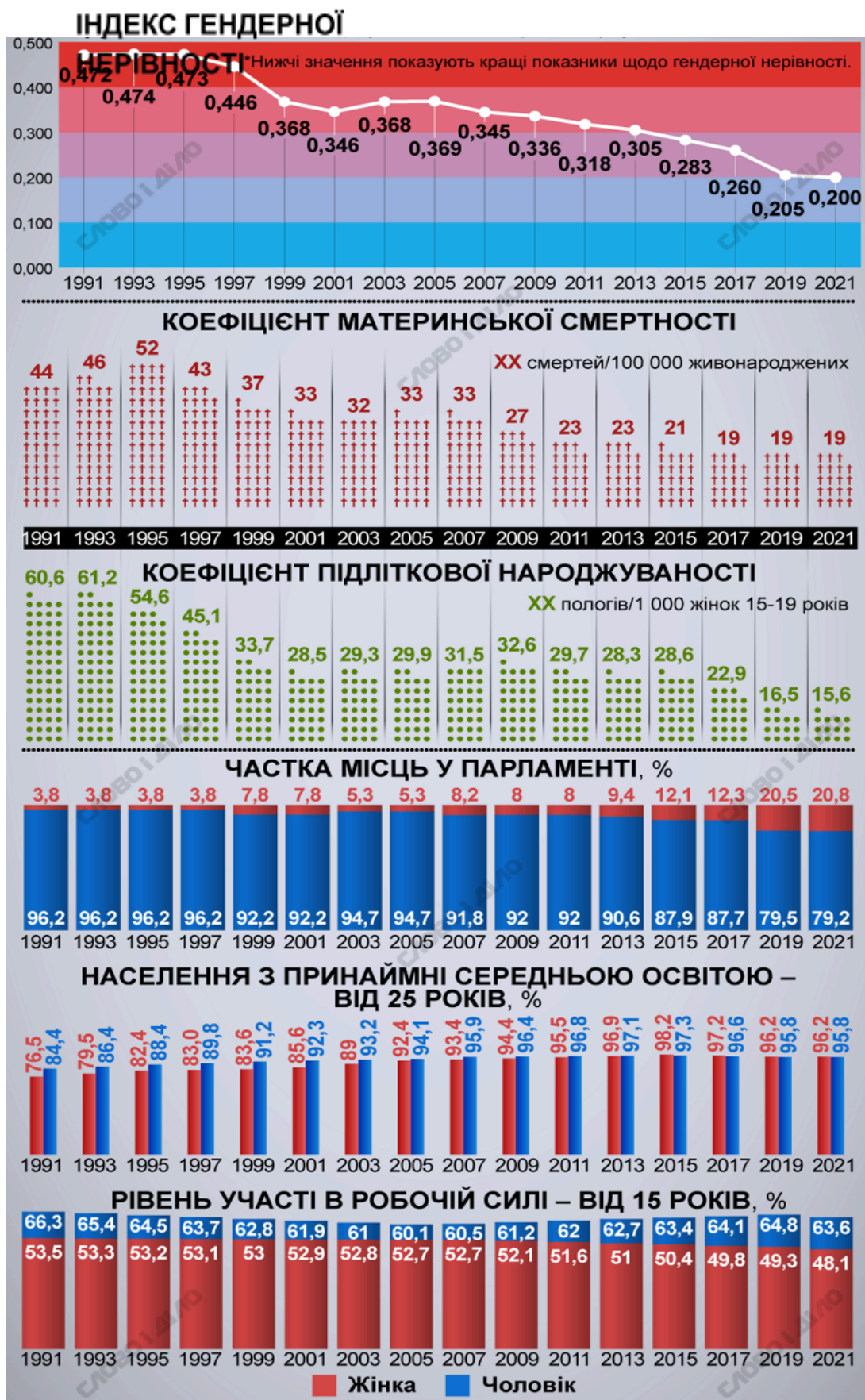

Рис. 16. Показники Індексу гендерної нерівності України

Таким чином, за роки незалежності Україна вдвічі покращила ситуацію з Індексом гендерної нерівності: в 1991 році він становив 0,472, а в 2021 році – 0,200. Найгірша ситуація з рівністю статей в Україні була у 1993-1994 роках (0,474), найкраща – у 2020 році (0,198).

В загальному рейтингу серед країн Європи за Індексом гендерної нерівності Україна займає 35 місце (рис. 17).

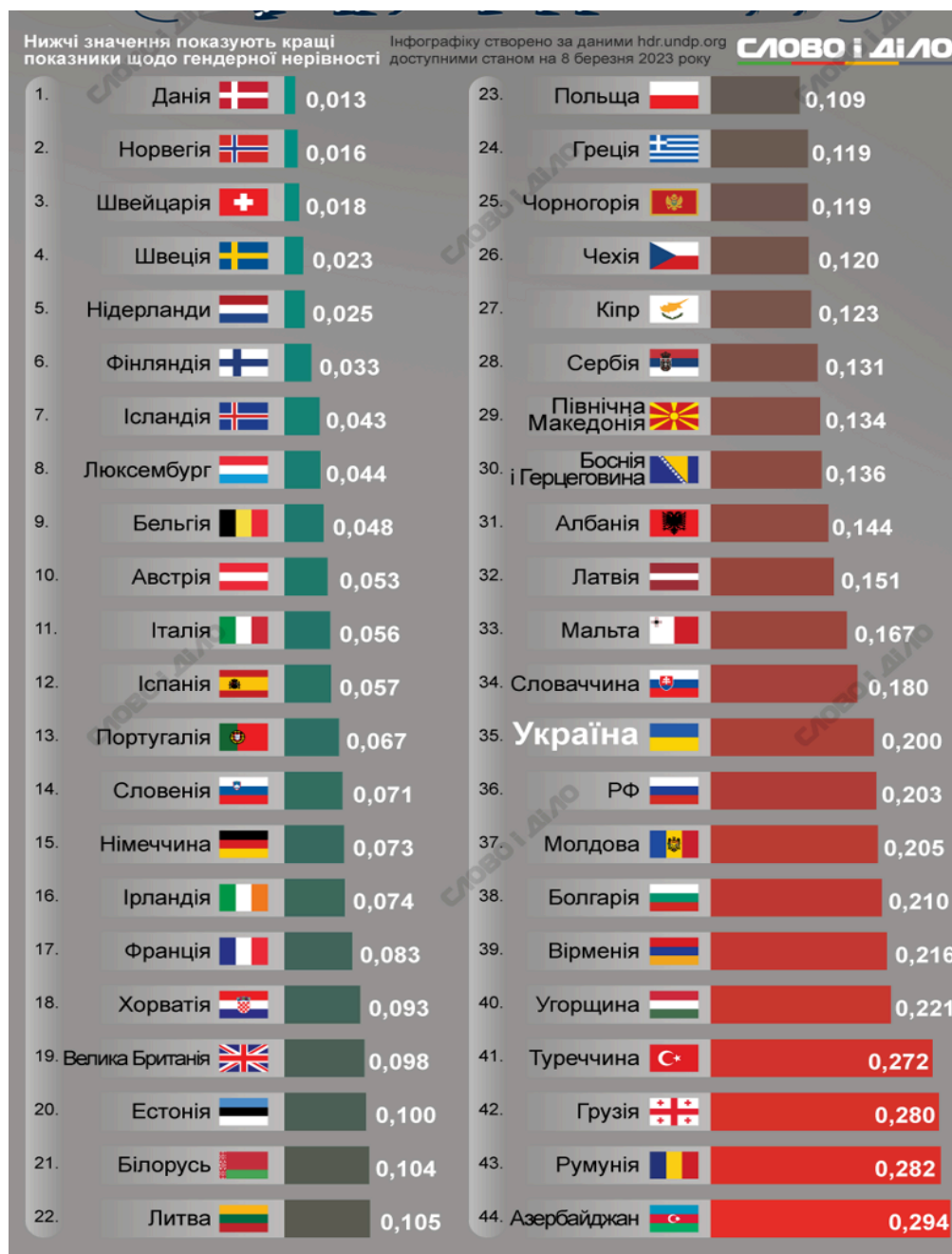

Рис. 17. Рейтинг країн Європи за індексом гендерної нерівності

Серед європейських країн станом на 2021 рік найкраща ситуація з гендерною рівністю у Данії – 0,013. Зокрема, в країні 4 материнські смерті на 100 тисяч новонароджених, а показник підліткових вагітностей становить 1,9 на тисячу жінок. Практично рівна кількість чоловіків та жінок у Данії мають як

мінімум середню освіту (трохи більше 95%). 57,7% жінок та 66,7% чоловіків мають роботу. У парламенті країни 39,7% місць посідають жінки.

На другому місці у Європі знаходиться Норвегія – 0,016. Там удвічі менший коефіцієнт материнської смертності, але вищий показник підліткових вагітностей (2,3). У Норвегії понад 99% чоловіків та жінок здобули як мінімум середню освіту. Роботу мають 60,3% жінок працездатного віку та 72% чоловіків. У парламенті Норвегії 45% жінок.

На третьому місці за рівнем Індексу гендерної нерівності опинилася Швейцарія – 0,018. Коефіцієнт материнської смертності в країні становить 5 на 100 тисяч живонароджених, підліткових пологів – 2,2 на тисячу жінок. У Швейцарії працюють 61,7% жінок та 72,7% чоловіків. Як мінімум середню освіту мають 96,9% жінок і 97,5% чоловіків. Жінок у парламенті країни 39,8%.

Таким чином у звіті UNDP Про людський розвиток (Human Development Report 2023/2024) ззначається, що нерівномірний прогрес розвитку в усьому світі залишає найбідніші країни позаду, поглиблюючи нерівність і посилюючи політичну поляризацію в глобальному масштабі. В результаті виникає небезпечний глухий кут, з якого необхідно терміново знайти вихід за допомогою колективних дій.

У Звіті запропоновані шляхи подальшого руху вперед, які ґрунтуються на переосмисленні співпраці таким чином, щоб не відкидати розбіжності в інтересах чи думках, а працювати над ними задля створення глобальних суспільних благ, користь від яких отримають усі.

Для посилення спільних дій у звіті запропоновані три напрямки:

- подолати прогалини у спроможності людини впливати на зміни: здатність людей визначати власне майбутнє у розвитку було знехтувана і потребує більш пильної уваги від спільноти, що займається питаннями розвитку.

- знизити градус суспільної поляризації: подолання політичної поляризації, популізму та недовіри є ключем до виходу з глухого кута розвитку, подолання нерівності та викликів людському розвитку.

- створити глобальну архітектуру суспільних благ XXI століття на додаток до двох напрямів міжнародного співробітництва, що ґрунтуються на наданні гуманітарної допомоги та допомоги у розвитку країнам з низьким рівнем доходу. У доповіді запропонований третій напрям міжнародного співробітництва, спрямований на підтримку фінансування глобальних суспільних благ [10].

3. Основні етапи управління ризиками під час кризи та роль держави в ефективному управлінні ризиками

Управління ризиками під час кризи – це важливий процес, який допомагає організаціям або державам мінімізувати вплив несприятливих подій на їхню діяльність. У кризових ситуаціях, таких як економічні рецесії, політичні

конфлікти, природні катастрофи чи пандемії, управління ризиками спрямоване на те, щоб запобігти втратам або зменшити їхній масштаб.

Основні етапи управління ризиками під час кризи:

1. Оцінка ризиків:

- визначення потенційних загроз, які можуть вплинути на систему (країна, регіон тощо);
- оцінка ймовірності їх виникнення та можливого впливу.

2. Планування та розробка сценаріїв:

- створення плану дій для різних сценаріїв розвитку подій;
- визначення заходів, які допоможуть мінімізувати негативні наслідки.

3. Моніторинг ризиків:

- постійне спостереження за ситуацією, щоб вчасно реагувати на зміни;
- впровадження інструментів для раннього попередження про ризики.

4. Комунікація та навчання:

- забезпечення належного рівня інформованості всіх учасників процесу;
- проведення тренінгів, навчальних сесій для зацікавлених сторін.

5. Реагування та адаптація:

- вжиття заходів для реагування на кризову ситуацію;
- гнучке коригування планів залежно від розвитку подій.

6. Аналіз після кризи та вдосконалення:

- оцінка ефективності управління ризиками після завершення кризи;
- внесення змін до процесів, щоб покращити готовність до майбутніх криз.

Під час кризи важливо дотримуватися чіткого плану дій, ефективно комунікувати та оперативно реагувати на зміни.

Роль держави в ефективному управлінні ризиками розвитку людського потенціалу полягає у створенні умов, які забезпечують мінімізацію різних ризиків, пов'язаних із розвитком людських ресурсів. Держава розробляє та впроваджує закони, що регулюють соціальні, соціальні та освітні процеси. Ефективне законодавство допомагає захистити права громадян, стимулювати розвиток технологій та забезпечити доступ до освіти та охорони здоров'я. Держава повинна інвестувати в систему освіти, забезпечуючи якісне навчання та перепідготовку кадрів. Це допомагає людям адаптуватися до змін на ринку праці та підвищити свою конкурентоспроможність.

Для забезпечення людського розвитку держава має створити діючу систему охорони здоров'я, щоб знизити ризики, пов'язані із захворюваністю та зниженням працездатності.

Система соціального захисту відіграє вирішальну роль у підтримці людей у важкій життєвій ситуації. Держава має надавати соціальні гарантії, включаючи пенсійне забезпечення, лікування безробітних та інші види підтримки.

Економічні кризи та нестабільність можуть серйозно загрожувати розвитку людського потенціалу. Держава має проводити збалансовану економічну політику, яка мінімізує ризики безробіття та економіки, забезпечує стабільні умови для зростання та розвитку.

В умовах технологічного прогресу держава повинна забезпечити цифровізацію та підтримку інновацій, щоб розвивати нові навички та навички у сфері праці.

Важливим моментом також є управління екологічними ризиками. Держава має впроваджувати екологічні стандарти та програми, які захищають здоров'я громадян та запобігають змінам навколишнього середовища. Екологічні ризики безпосередньо впливають на якість життя та розвиток людських здібностей.

Таким чином, держава є ключовим гравцем у створенні системи, яка дозволяє мінімізувати ризики та сприяє всебічному розвитку людського потенціалу.

4. Шляхи відновлення і розвитку людського потенціалу України

Проблема має стати пріоритетним державним стратегічним завданням, оскільки рівень розвитку сукупної робочої сили визначає перспективи функціонування національного господарства, формування його могутності та конкурентоспроможності.

Відновлення та розвиток людського потенціалу України після війни – це надзвичайно важливе завдання для економічного зростання та соціальної стабільності країни. Вирішення цього завдання потребує комплексного підходу з урахуванням різних аспектів.

Тому основними шляхами для збереження людського потенціалу України, а також його подальшого відтворення та розвитку можна зазначити наступні:

1. Освіта та перекваліфікація:

- **модернізація системи освіти.** Інвестування у нові навчальні програми, що відповідають сучасним викликам ринку праці, включаючи цифрові технології, ІТ та інженерію;

- **професійна перекваліфікація.** Програми для дорослого населення, яке постраждало через війну або втратило роботу. Це можуть бути курси з цифрових навичок, агротехнологій або інші актуальні сфери;

- **розвиток молодіжного підприємництва.** Підтримка стартапів та молодих підприємців може дати новий поштовх для економіки.

2. Охорона здоров'я та психосоціальна підтримка:

- **медична реабілітація.** Забезпечення доступу до якісних медичних послуг для ветеранів, переселенців та інших постраждалих. Розвиток інфраструктури медичних закладів та спеціалістів;

- **психологічна підтримка.** Програми психологічної допомоги та соціальної адаптації для осіб, які пережили травму через війну. Це може бути через групову терапію, консультації психологів, центри реабілітації;

- **доступ до медицини в сільських районах.** Розвиток мобільних клінік та телемедицини для забезпечення медичних послуг у віддалених регіонах.

3. Економічна підтримка та працевлаштування:

- **стимулювання малого та середнього бізнесу.** Фінансова підтримка, пільгові кредити та гранти для підприємців, які можуть створити нові робочі місця;

- **інвестиції в інфраструктуру.** Реконструкція житла, доріг, енергетичних мереж і транспортної інфраструктури створить робочі місця та покращить умови для життя і роботи населення;

- **залучення іноземних інвесторів.** Спрощення умов для іноземних інвестицій і створення економічних зон для розвитку нових галузей.

4. Демографічна політика:

- **підтримка сімей.** Програми соціальної підтримки для родин з дітьми, включаючи фінансову допомогу, доступ до освіти та медицини;

- **захист мігрантів та переселенців.** Забезпечення умов для повернення вимушених переселенців або адаптації тих, хто залишився в нових регіонах. Забезпечення їх працевлаштування та соціального захисту;

- **зменшення трудової міграції.** Створення умов для збереження та повернення трудових мігрантів через підвищення зарплат і можливості працевлаштування.

5. Цифровізація суспільства:

- **електронне урядування.** Створення та удосконалення цифрових платформ для надання державних послуг сприятиме прозорості та зручності для громадян;

- **розвиток цифрових навичок.** Програми з навчання цифровим технологіям, які будуть необхідні на сучасному ринку праці.

6. Розвиток науки та інновацій:

- **підтримка наукових досліджень.** Інвестування в науку, особливо в ті галузі, які можуть зробити значний внесок у розвиток економіки та оборони країни, такі як ІТ, біотехнології та відновлювальна енергетика;

- **інтеграція України в глобальні наукові ініціативи.** Співпраця з міжнародними науковими установами і залучення українських вчених до глобальних дослідницьких проєктів;

7. Соціальна згуртованість та громадянська участь:

- **підтримка волонтерських ініціатив.** Волонтерські рухи показали себе важливим фактором у підтримці людей під час війни. Їх розвиток може сприяти соціальній згуртованості;

- **залучення громад до ухвалення рішень.** Зміцнення демократичних інститутів через підтримку ініціатив громад і громадянського суспільства.

Ці заходи сприятимуть комплексному відновленню людського потенціалу та побудові нової, більш стійкої та прогресивної України.

Дуже важливим є створення умов для підвищення зайнятості через перекваліфікацію та підтримку бізнесу з боку держави. Для цього потрібна організація інформаційної кампанії для популяризації зміни професії, з акцентом на матеріальні стимули від держави, а також озвиток мереж установ для навчання новим спеціальностям за підтримки держави та приватних компаній.

Ефективним може бути запровадження окремої ініціативи за участю державно-приватного партнерства під назвою «Живи і працюй». Ця ініціатива передбачає, що за умови створення (або перенесення) виробництва інвестором держава зобов'язується співфінансувати (або будувати) житло, яке пропонується громадянам на умовах підписання робочого договору з підприємством, а для уникнення проблеми «робочих гуртожитків» може бути передбачений механізм переходу права власності на житло до працівника за умови роботи протягом 3-5 років [21].

Важливо введення державних субсидій (або безвідсоткових позик) для бізнесу під час створення нових робочих місць. Це передбачає таку процедуру: підприємець, який має намір офіційно працевлаштувати навіть одну особу, може отримати кошти на створення робочого місця. У такому разі навіть безвідсоткова позика вигідна, адже держава отримає «відсотки» у вигляді податкових відрахувань нового працівника [21].

У зовнішній політиці слід також зробити велику ставку на роботу з діаспорою, яка під час війни і після неї є і буде вагомим інструментом лобізму для України. У цій частині варто передбачити такі кроки [21]:

- створення системи взаємозв'язку з українцями, які проживають в інших країнах. Культурне, інформаційне, освітнє сприяння. Передбачити можливість створення «українських ЗМІ» для регіонів, де є осередки української діаспори (українською мовою та мовою країни перебування);

- використання діаспори для просування товарів. Створити систему комунікації посольств, ТПП чи інших структур, відповідальних за просування українських товарів на зовнішніх ринках. Передбачити механізми пропозиції українських товарів (і сприяння оформленню угод, митному очищенню) представниками бізнесу, пов'язаними з українською діаспорою.

У контексті поточної ситуації в Україні, категорії «людський потенціал» і «людський розвиток» стають важливими факторами, що визначають ефективність національної політики. Вони функціонують у складній системі військово-економічних відносин, оскільки країна перебуває в умовах війни та економічних викликів.

Сучасна економічна політика потребує підсилення заходів не лише для зміцнення військової та економічної сфер, але й для розвитку соціально-культурного та морально-етичного компонентів людського потенціалу. Стратегічне управління людським потенціалом є ключовим для формування зовнішньоекономічних пріоритетів, євроінтеграції України та покращення умов всередині країни.

Це вимагає не лише матеріальних ресурсів, але й інвестування в освіту, культуру, моральне виховання та підтримку інноваційного розвитку людського

капіталу, що допоможе країні досягти стійкого розвитку та закріпити позиції на міжнародній арені.

Література

1. Стратегія людського розвитку. Указ Президента України від 02.06.2021 № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>.
2. Як скорочуватиметься чисельність населення України: прогнози експертів. URL: <http://surl.li/fvzila>.
3. Чисельність населення України 2024. URL: <https://www.populationpyramid.net/>.
4. В Україні один з найнижчих рівнів народжуваності у світі – дослідження. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/04/11/novyna/suspilstvo/ukrayini-odyn-najnyzhchyx-rivniv-narodzhuvanosti-sviti-doslidzhennya>.
5. Щорічний звіт про стан здоров'я населення України та епідемічну ситуацію за 2022 рік. Київ: Міністерство охорони здоров'я України. 2023. 39 с.
6. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.09.2024 р. № 922-р.
7. Sen A. K. Capability and Well-Being, in Martha Nussbaum and Amartya Sen (eds). The Quality of Life. – Oxford University Press, 1993.
8. Human Development Index. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index.
9. Human Development Index (HDI). URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>.
10. Human Development Report 2023/2024 «Breaking the gridlock Reimagining cooperation in a polarized world». United Nations Development Programme.
11. Human Development Index Data Tracker. April 2024. URL: <https://qery.no/undp-human-development-index/>.
12. Як змінюються позиції України в Індексі людського розвитку. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/08/15/infografika/suspilstvo/yak-zminyuyutsya-pozyczyi-ukrayiny-indeksi-lyudskoho-rozvytku>.
13. 2023 Gender Social Norms Index (GSNI). United Nations Development Programme. URL: <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni#/indicies/GSNI>.
14. Індекс гендерної нерівності в Україні та Європі. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/08/infografika/suspilstvo/indeks-hendernoyi-nerivnosti-ukrayini-ta-yevropi>

15. Карп'як М.О., Горбова Х.В. Збереження людського потенціалу як основного стратегічного ресурсу розвитку регіонів України в умовах російської агресії. *Регіональна економіка*. 2022. № 2. С. 57-62.
16. Томчук О.В. Проблеми збереження людського потенціалу в умовах війни. *Актуальні проблеми економіки*. 2022. № 10-11. С. 126-135.
17. Відбудова України: принципи та політика: за ред. Городніченко Ю, Сологуб І., Беатріс Ведер ді Мауро. CERP PRESS, 2022. 508 с.
18. Антонюк В.П. Ризики і втрати людського капіталу внаслідок війни. *Економічний вісник Донбасу*. № 1(67), 2022. С. 110-116.
19. Вимушена міграція в умовах війни: виклики, фінансово-економічні ризики, напрями розв'язання проблем / Червінська Л., Каліна І., Червінська Т., Сафонов Ю. та ін. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2024. Т 2(55). С. 531-543.
20. Непрядкіна Н.В. Фомування людського потенціалу в сучасних умовах розвитку держав. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Краєзнавство. Туризм»*. 2019. Вип. 10. С. 160–166.
21. Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою. Український інститут майбутнього, 22.04.2022. URL: <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylno-yu-derzhavoyu>.
22. Управління конкурентоспроможністю людського потенціалу в перспективному входженні України до ЄС : монографія / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Нижника. Хмельницький : ХНУ, 2017. 502 с.
23. Оновлення стратегії людського розвитку: аспект репатріації біженців війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://surl.li/hrnfwf>.
24. Якубовський О.П., Пахомова Т.І., Драгомирецька Н.М. Управління ризиками та кризами (опорний конспект дистанційного курсу навчальної дисципліни): Навчальний посібник. Київ: Центр дистанційного навчання НАДУ при Президентіві України, 2005. 68 с.
25. Кульчій І.О. Антикризове управління: навчальний посібник. Полтава: ПолтНТУ, 2016. 120 с.